

SOCIOLOGY AND SOCIETY

UDC 316

Кожедуб Олена Василівна

кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри військової психології та педагогіки
Військовий інститут Київського національного університету
імені Тараса Шевченка, Україна

Дубовик Наталія Анатоліївна

кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри документознавства
та інформаційної діяльності
Державний університет телекомунікацій, Україна

**ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КАТЕГОРІЙ
«ВІЛЬНИЙ ЧАС» ТА «ДОЗВІЛЛЯ»**

***Анотація.** У статті здійснено ретроспективний аналіз окремих положень наукових творів філософів та соціологів, які досліджували проблему вільного часу та дозвілля представників різних соціально-економічних формацій.*

***Ключові слова:** час, соціальний час, вільний час, дозвілля.*

Соціальні трансформації сучасного українського суспільства детермінували структурні, змістовні та функціональні зміни в таких соціальних явищах, як вільний час та дозвілля, і це спонукає до їх ретроспективного аналізу. Привертає увагу той факт, що в соціологічному, культурологічному, історичному, педагогічному дискурсі активно вивчається не феномен вільного часу [3, 7, 15, 20, 25, 32, 33], а різні аспекти дозвілля, що є різновидом соціальної діяльності і що визначає зміст вільного часу [4, с. 194].

Наша стаття присвячена аналізу деяких положень у працях науковців, які жили і творили у різні історичні періоди. У своєму дослідженні ми будемо спиратись на формаційний та структурно-функціональний підходи. Перший, дозволить нам розкрити соціально-історичні аспекти розвитку вільного часу та

дозвілля як соціальних феноменів, а другий, сприятиме здійсненню їх змістовно-функціональної характеристики.

Виклад матеріалу почнемо з визначення змісту таких категорій як «час», «соціальний час» та «вільний час». Так, *час* є основною формою існування матерії... це послідовність явищ, які змінюють одне одного [29, с. 75]. *Час* – це основна (поряд з простором) форма існування матерії, яка полягає у закономірній координації явищ, які змінюють одне одного [12, с. 434].

Соціальний час представляє собою фундаментальну форму соціально-історичного існування людей, це умова їх діяльності [26, с. 680]. Так, в структурі соціального часу виокремлюють дві складові: робочий та позаробочий час. *Вільний час* є частиною позаробочого часу (в межах доби, тижня, року) яка залишається у людини (групи, суспільства) без врахування різного роду необхідних затрат [5, с. 87-88].

Основною характеристикою вільного часу є його генетичний зв'язок з матеріально-виробничою діяльністю людей. Історичні зміни, що відбуваються в сфері робочого часу, обумовлюють зміни в структурі та змісті вільного часу.

Так, у *первісному суспільстві* велика частина часу припадала на час колективної трудової діяльності. Час, який залишався у представників даного суспільства був, по суті, сферою господарсько-побутових турбот, відпочинку, фізичної регенерації сил. Регенераційна функція вільного часу була провідною. Вона обумовлювала і відповідний зміст вільного часу.

Для *рабовласницького суспільства* властива чітка стратифікація. Остання суттєво вплинула на змістовно-функціональну характеристику вільного часу, адже вільний час представників різних соціальних груп суттєво відрізняється за змістовною та функціональною спрямованістю. Відрізняється вільний час «вільнонароджених» громадян та неробочий час рабів [9, с. 60].

Проблемам вільного часу та дозвілля представників рабовласницького суспільства значну увагу приділяв Аристотель. Так, у «Етиці» і «Політиці» він створює теорію вільного часу, сутність якого розкриває через дозвілля.

Аристотель стверджував: “...дозвілля, вочевидь, включає в себе і насолоду, і блаженство, і щасливе життя, і все це випадає на частину незайнятих людей, людей, що користуються дозвіллям. Той хто працює, робить це заради чогонебудь, тому що ціль ще не досягнута, тим часом як щастя – є мета, і воно поєднується, в уяві всіх людей, не з горем, а з насолодою» [1, с. 356].

На думку Аристотеля, дозвілля відрізняється від інших видів діяльності, насамперед тим, що воно не вимагає досягнення чітко окреслених цілей, у той час як торгівля та ремесло пов’язані з досягненням матеріального блага. Зміст вільного часу, на думку філософа, наповнений «піднесеним дозвіллям». Саме як піднесене воно і представляє для суспільства максимальну цінність. На сторінках своїх творів Аристотель погоджується з давньогрецьким прислів’ям «Немає дозвілля для рабів». Саме вільнонароджені громадяни володіли достатньою кількістю вільного часу, і наповнювали його найрізноманітнішим дозвіллевими практиками [11, с. 175].

Цікавим є і той факт, що дозвілля в загальному бюджеті часу населення країн стародавнього світу займало значне місце. Так, у Стародавньому Єгипті – 1/5 частини року, у Стародавніх Афінах – 50-60 днів на рік, у Стародавньому Римі – 1/3 частина року [34, с. 260].

Епоха *середньовіччя* характеризується новим баченням культури вільного часу та дозвілля. Релігійний фактор, який суттєво впливав на всі сторони життєдіяльності людей та визначав зміст вільного часу. Гасло «Працюй і молися, молися і працюй» стає базовим у середньовічній концепції вільного часу та дозвілля. Церква вимагала роздумів у години дозвілля, але це не були ті роздуми, про які говорив Аристотель. Думки повинні бути пов’язані лише з ім’ям Бога. За даними американської «Енциклопедії суспільних наук», календарний рік середньовічного суспільства нараховував 115 святкових, тобто вільних від роботи днів [38]. Часовий простір цих днів, на вимогу церкви, люди наповнювали молитвами. Зазначимо, що наукова думка часів середньовіччя не надає

автономного характеру дозвілля, а розглядає лише в світлі релігійних ідей, як матеріал божественного прояву.

За середньовіччям прийшла епоха *Відродження*, яка в порівнянні з періодом рабовласницької формації пропонує нове рішення проблеми співвідношення робочого і вільного часу, праці та дозвілля. У цей період спостерігається протиставлення двох точок зору. Перша – життя людей щасливе, а їх вільний час наповнений спогляданням, духовною діяльністю. Друга – життя наповнене роботою, а відпочинок є тільки перерва, регенерація витрачених сил [9, с. 62].

В перше в історії наукової думки з'являється ідея рівнозначності робочого та вільного часу, трудової діяльності та дозвілля [8, с. 13-14]. Підтвердження цієї тези ми знаходимо на сторінках творів раннях утопістів. Трудова діяльність грає роль джерела задоволення всіх потреб особистості, особливо тих, які виникають за межами робочого дня. Сам робочий день такий, що не обтяжує людину.

Томас Мор, описуючи життя громадян острова Утопія – ідеального, з його погляду, суспільства, – писав: «Денна фізична праця там недовга, проте, її досить для загального достатку і навіть надлишку...» [16, с. 93]. Соціальне життя в Утопії організоване таким чином, щоб в першу чергу задовольняти потреби кожної особистості і суспільства, а потім надавати громадянам свободу, для того щоб вони могли мати достатньо дозвілля для розвитку своїх духовних сил, шляхом вивчення наук і мистецтв. Тільки в такому всебічному розвитку вони побачать щастя» [16, с. 93].

Аналогічне суспільство майбутнього описав Томазо Кампанелла в книзі «Місто сонця». У його місті, «де обов'язки, мистецтво і робота розподіляються між усіма, й кожному необхідно працювати не більше чотирьох годин в день, а час, який залишився проводити в приємних заняттях науками, бесідах, читанні, розповідях, письмі, прогулянках, розвитку розумових і тілесних здібностей, і все це потрібно робитися радісно» [10, с. 70].

Суттєвою ознакою, згаданих нами творів ранніх утопістів, є відсутність зв'язку з економічною стороною розвитку суспільства. Проте прогресивним можна назвати їх позицію щодо обмеження часового простору трудової діяльності. На їх думку, значний обсяг робочого часу призведе до накопичення матеріальної розкоші та сприятиме зменшенню обсягів часу дозвілля. Співвідношення робочого та вільного часу, часу праці та часу дозвілля в ідеальних суспільствах Т. Мора і Т. Кампанелли набуло “ненатурального”, штучного характеру, утім, як і вся їх соціально-економічна і політична концепція.

Погляди таких пізніх утопістів, як А. Сен-Симон, Ш. Фур'є, Р. Оуен, значно відрізняються від положень їх ранніх колег. Науковці значну увагу приділяють трудовій діяльності, яка, на їх думку, грає визначальну роль в розвитку суспільства. Вони обґрунтовували ідею надмірно довгого робочого дня тим, що праця для робітника стане джерелом насолоди, а тому не буде обтяжливою [30, с. 152].

Їм належить думка щодо спеціалізації та поділу праці, адже, для організації вільного часу і дозвілля людей нового типу вона має важливе значення. Однак кожен з них по-різному підходив до рішення цієї проблеми.

Так, Ш. Фур'є вважав недоцільним виділення певної групи людей – фахівців з організації дозвілля [30, с. 152].

Іншу перспективу малює А. Сен-Симон, в ідеальному суспільстві якого, вся корисна праця здійснюється в трьох сферах – у науці, мистецтвах і ремеслах. Змістом вільного часу є мистецтва. Але для того, щоб вони плідно розвивалися, необхідна спеціалізована праця в цій сфері життєдіяльності, праця, яка б винагороджувалася не гірше будь-якої іншої. А. Сен-Симон стверджує, що змістовна сторона вільного часу повинна стати предметом особливих турбот суспільства, якому слід виділяти кошти і виховувати людей для цієї мети [24].

В ідеальному суспільстві Р. Оуена проблема наявності та змісту вільного часу вирішується дещо по-іншому. Мислитель пропонує періодизувати життя

своїх громадян, наповнюючи кожен період різними видами діяльності. На думку Р. Оуена період від 25 до 30 років є найсприятливішим для дозвілля. Соціальний час цих громадян є вільним часом, який наповнений подорожами до найвіддаленіших куточків свого прекрасного і цікавого об'єднання, спостереженнями за ходом справ, заняттями образотворчими мистецтвами, науками, читанням, бесідами, відвідування друзів [18, с. 74-75].

Наступний етап в розвитку теорії вільного часу та дозвілля пов'язаний з ім'ям економіста та соціолога Карла Маркса. У його теоретичних положеннях знаходять відбиток особливості соціального життя *капіталістичного суспільства*. Вільний час на думку соціолога – це простір для розвитку здібностей [14, с. 264].

В «Економічних рукописах 1857-1859 років» К. Маркс вперше вживає словосполучення «вільний час» [14, с. 217]. В «Капіталі» зустрічаємо «дозвілля або більш піднесена діяльність» [14, с.221], яке К. Маркс дає для того щоб позначити заняття, які пов'язані з позавиробничим розвитком людини, її відпочинком, розвагами тощо. Саме К. Марксу належить класичне визначення поняття «вільний час». Останній представляє собою «час, який можна вільно використовувати, тобто такий час, який не поглинається працею, а залишається вільним для втіхи, для дозвілля, в результаті чого відкривається простір для вільної діяльності і розвитку» [13, с. 264]. Проте К. Маркс не вважав за необхідне зменшити обсяг робочого часу, що суттєво вплинуло б на змістовно-функціональне наповнення вільного часу, як окремого працівника, так і суспільства загалом.

Теоретичні положення теорії вільного часу та дозвілля суспільства *соціалістичної формації* представлені науковим доробком радянських науковців. Саме в цей період обсяг, структура, зміст та функції вільного часу зазнають суттєвих змін. Першими декретами радянської влади суттєво скорочується обсяг робочого часу і громадяни отримують достатньо великий обсяг вільного часу, детермінуючи проблему його змістовно-функціонального

наповнення. Вільний час стає національним надбанням і об'єктом дослідження в першу чергу економістів [17, 19, 27, 28]. Пізніше цим феноменом зацікавилися соціологи, психологи, педагоги, історики, культурологи, етнографи.

На початку ХХ століття С.Г. Струмилін визначає *вільний час*, як час, яким можна «дійсно розпоряджатися і розподіляти на свій розсуд». Науковець економічно обґрунтував можливість збільшення обсягу вільного часу за рахунок скорочення домашньої праці і інших витрат [27, с. 19].

Радянські соціологи досліджували робочий та позаробочий, в тому числі і вільний час. Їх науковий пошук базувався на генетичному зв'язку робочого, позаробочого та вільного часу. Це обумовило однозначність визначень поняття «вільний час». *Вільний час* – це лише та частина позаробочого часу, яка йде на відпочинок, навчання, самоосвіту, заняття за уподобаннями, суспільну діяльність, виховання дітей (Г.А. Пруденський) [23, с. 236]. *Вільний час* – це частина доби (тижня, тощо) вільна від праці на суспільному виробництві і інших необхідних витрат (праці в домашньому господарстві, їжі, сну, тощо. (В.А.Артемов) [2, с. 4]. *Вільний час* – частина позаробочого часу, яка залишається за вирахуванням всіх названих витрат, або час вільний від виконання різного роду беззаперечних обов'язків (Б.А. Грушин) [5, с. 14-15]. *Вільний час* – час, який може бути витрачений людиною за своїм бажанням, «час, яким можна розпоряджатися» (В.М. Піменова) [21, с. 265].

Західна соціологічна думка ХХ століття представлена рядом цікавих теоретичних та емпіричних досліджень вільного часу та дозвілля. Такі науковці США, як подружжя Лінд, Дж. Ландберг, С. Паркер дослідили обсяги вільного часу населення великих, середніх та маленьких міст. В їх дослідженні значна увага приділяється визначенню змісту структури та функціональній спрямованості міського дозвілля [31, с. 33].

Але кульмінацією в дослідженні соціальної природи феномену вільного часу та дозвілля вважається науковий доробок представників французької соціологічної школи. Такі видатні її представники Ж. Фурастьє, Ж. Дюмазедьє, Ж. Фрідмана висунули сміливу, хоча і досить суперечливу ідею – ідею

цивілізації дозвілля. Французькі дослідники були переконані, що кінець ХХ століття стане періодом переходу до цивілізації дозвілля, яке буде панувати у прийдешньому ХХІ столітті [35, 36, 37]. Для представників французьких соціологів були всі підстави так вважати. Так, у 1936 році прийняті Францією законопроекти про два дні відпочинку наприкінці тижня та щорічні оплачувані відпустки сприяли появі нових блоків вільного часу: уїк-енд (кінець тижня) та відпустка. Це визначило значні зміни у структурі соціального часу та життєдіяльності працюючих французів. Такі соціальні перетворення окреслили зміни у структурі вільного часу; визначили нове співвідношення дозвіллевої та трудової діяльності в житті людини; створили підґрунтя для масової дозвіллевої міграції; сприяли опануванню нового дозвіллевого простору; сприяли формуванню нових ціннісних та культурно-дозвіллевих орієнтацій.

У ХХ столітті Франція стала лідером у наданні громадянам вільного часу. Прогресивні соціальні зміни, які відбулись у житті французького суспільства, були пов'язані зі збільшенням обсягів вільного часу, окреслили велике коло проблем економічного, соціального, культурного, екологічного характеру в сфері вільного часу й обумовили необхідність їх наукового дослідження [31, с. 33].

Зазначимо, що вільний час, нажаль, не є об'єктом соціологічного аналізу сучасних українських науковців. Проте, найрізноманітніші аспекти дозвіллевих практик залишаються в полі зору педагогів, істориків, етнографів, психологів [3, 7, 15, 20, 25, 32, 33].

Список джерел:

1. Аристотель Политика. Пер. С.А. Жебелева, М.Л. Гаспарова. Москва : ООО "Издательство АСТ", 2002. 393 с.
2. Артемов В.А. Социальное время: проблемы изучения и использования. Новосибирск, 1987. 237 с.
3. Баранецька Ю.М. Виховання у студентів вищих педагогічних навчальних закладів культури дозвілля засобами музичного мистецтва: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Вінниця, 2017. 20 с.

4. Большой толковый социологический словарь (Collins). Том 1 (А-О): Пер.с англ. Москва : Вече, Аст, 2001. 544 с.
5. Грушин Б.А. Свободное время. Актуальные проблемы. Москва, 1967. 175 с.
6. Грушин Б.А. Свободное время. *Большая советская энциклопедия*. 3-е изд. Москва : Издательство “Советская энциклопедия”, 1971. Т. 23. 638 с.
7. Гулівець Н.О. Лінгвокультурологічний аспект реалізації концепту дозвілля (на матеріалі англійської літератури VIII-XXI століть): дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Донецьк , 2010. 356 с.
8. Зборовский Г.Е. Проблемы свободного времени в домарковском обществоведении. *Сборник ученых трудов Свердловского юридического института*. Свердловск, 1970. Выпуск № 12. С. 3–19.
9. Зборовский Г.Е. Свободное время как объект социально-исторического анализа. *Сборник ученых трудов Свердловского юридического института*. Свердловск, 1972. Выпуск № 16. С. 54–100.
10. Кампанелла. Город солнца: Пер. с латинс. и комент. Ф.А.Петровского. Москва : Изд-во АН СРСР, 1954. 228 с.
11. Кожедуб О.В. Місце дозвілля в теорії держави Аристотеля. *Социальные технологии: Актуальные проблемы теории и практики. Международный межвузовский сборник научных работ*. Запорожье: Изд-во “ЗИГМУ”, 2005. Вып. 26. С. 173–179. 9
12. Куликов К.А. Подобед В.В. Время. *Большая советская энциклопедия*. – 3-е изд. Москва : Издательство “Советская энциклопедия”, 1971. Т. 5 640 с.
13. Маркс К. Энгельс Ф. Сочинения: В 50 т. Москва : Госполитиздат, 1964. Т. 26, ч. III: Капитал. Теории прибавочной стоимости. 674 с.
14. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: В 50 т. Москва : Госполитиздат, 1969. Т. 46, ч. II: Экономические рукописи 1857-1859 годов. Часть вторая. Критика политической экономии (черновой набросок 1857-1858 годов. 618 с.
15. Михайлів Г.В. Механізми фінансового розвитку послуг у сфері дозвілля і розваг: автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.08. Львів, 2009. 254 с.
16. Мор Т. Утопия. Пер. с лат. Ю.М.Каган. Москва : Издательство “Наука”, 1978. 416 с.
17. Неценко А.В. Социально-экономические проблемы свободного времени при социализме. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1975. 167 с.
18. Оуэн Р. Избранные сочинения: В 2 т. / Пер. с англ. и комент. С.А.Фейгана. Москва-Ленинград : Изд-во АН СССР, 1950. Т.2. О новом нравственном мире. 352 с.
19. Патрушев В.Д. Время как экономическая категория. Москва, 1966. 235 с.
20. Петрова І.В. Дозвілля в історико-культурному вимірі : автореф. дис. ... д-ра культурології : 26.00.01. Київ, 2013. 36 с.

21. Пименова В.Н. Свободное время в социалистическом обществе. Теоретический анализ соотношения свободного времени общества и личности. Москва, 1974. 311 с.
22. Пименова В.Н. Свободное время и всестороннее развитие личности Москва : Знания, 1976. 48 с.
23. Пруденский Г.А. Проблемы рабочего и внерабочего времени. Москва, 1972. 335 с.
24. Сен-Симон А. Избранные сочинения: В 2-т. / Пер. с фр. Л.С.Цетлина –Москва-Ленинград : Изд-во АН СССР, 1948 – Т. 2. Об общественной организации. 486 с.
25. Сергієнко С.М. Виховання культури дозвілля підлітків у позаурочній та позашкільній діяльності засобами педагогічної анімації: автореф. дис. ... канд. пед. наук :13.00.07. Бердянськ, 2013. 20 с.
26. Соціологія: короткий енциклопедичний словник. / під заг.ред. В.І.Воловича. Київ : Український центр духовної культури, 1998. 736 с.
27. Струмилин С. Г. Бюджет времени русского рабочего. Москва-Питербург : Вопросы Труда, 1923. 40 с.
28. Струмилин С.Г. Проблемы экономики труда. – М.: Наука, 1982. – 471 с.
29. Философский словарь / под ред. И.П.Фролова. 5-е изд. – М.: Политиздат, 1987, 590 с.
30. Фурье Ш. Избранные сочинения: В 3 т. / пер. с фр. и коммент. И.И. Зильберфарба Москв-Ленинград : Изд-во АН СССР, 1954. Т.3: Новый хозяйственный мир, или природосообразный социэтартный способ действия. 600 с.
31. Цимбалюк Н.М. Соціологія дозвілля: навчальний посібник. Київ, 2001. 155 с.
32. Цяо Ш. Дизайн дитячих ігрових просторів КНР в умовах розвитку індустрії дозвілля: автореф. дис ... канд. мистецтвознавства : 17.00.07. Харків, 2019. 20 с.
33. Шауренко А.В. Побут та дозвілля сільського населення України в 1991-2005 рр. (регіональний аспект) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Миколаїв, 2016. 20 с.
34. Burns Lisle. Leisure in Modern Wold. N.Y., 1932.
35. Dumazedier J. Current problem of the Sociology of leisure. Paris: “International social science journal”, 1960. p. 526.
36. Dumazedier J. l’anoliz quelesques principales problemes reveles en ctudiers internationale. Bulletin de l’institut d’Unesco pour l’education. Melna.: Departament des sciences Sociales de l’Unesco. 1959. № IX.
37. Dumazedier J. Realites du loisir et ideologies, Esprit, 27 annee, № 274, Juin, 1959.
38. Encyclopaedia of the Social Sciences N.Y., 1933.